https://doi.org/
10.15407/ugz2024.02.013

УДК 911.373(477)::314.116(083.41):910.27]-047.44"1959/2021"(045)

Руденко Л. Г., ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5213-4973 **Бочковська А. І.**

Інститут географії Національної академії наук України, Київ

Сільська поселенська мережа України (просторовий аналіз змін)

З посиленням процесів урбанізації протягом останніх десятиліть у більшості держав світу відбулися значні зміни у чисельності сільського населення, кількості та структурі сільських поселень.

Мета даного дослідження полягає у виявленні та оцінці просторових змін у розселенні сільського населення України протягом 1959–2021 рр. спираючись на результати картографічного аналізу. Для цього використано дані переписів населення за відповідні роки — 1959, 1970, 1979, 1989, 2001 та дані наступних статистичних спостережень. У роботі прослідковано просторові зміни чисельності та густоти сільського населення в регіонах, його кількості, просторового розміщення та людності сільських поселень за визначені переписні періоди. За період з 1959 по 2001 р. (рік крайнього перепису населення в Україні) кількість сільських поселень в державі зменшилась на 13 600.

У публікації вперше відображено означені зміни характеристик сільської поселенської мережі, що є новими аспектами у дослідженні її розвитку.

Ключові слова: *сільське поселенська мережа, сільські поселення, переписи населення, картографування.*

UDC 911.373(477)::314.116(083.41):910.27]-047.44"1959/2021"(045)

Rudenko, L. H., ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5213-4973 **Bochkovska, A. I.**

Institute of Geography of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

Rural Settlement Network of Ukraine (the Spatial Analysis of Changes)

In recent decades, with the intensification of urbanisation processes in many countries, there have been numerous notable changes in the size of the rural population, as well as in the number and structure of rural settlements. The purpose of this study is to identify and assess spatial changes in the settlement of the rural population of Ukraine from 1959 to 2021 based on the results of cartographic analysis. The sources of the study are census data for the relevant years (1959, 1970, 1979, 1989, 2001) and subsequent statistical observations. Spatial changes in the regional size and density of the rural population, as well as its territorial dispersion, are traced. Between 1959 and 2001, when the last census was conducted in Ukraine, the number of rural settlements in Ukraine decreased by 13,600. For the first time, the publication highlights certain changes in the characteristics of the rural settlement network, which are new aspects in studying its development.

Keywords: *rural settlement network, rural settlements, population censuses, mapping*

Актуальність теми дослідження

Проблема депопуляції сільського населення й зменшення чисельності сільських поселень дедалі більше розглядаються в наукових дослідженнях і практичних планувальних роботах. Очевидним викликом у цьому є прискорення процесів урбанізації, зниження природного приросту населення, агломераційні особливості розвитку регіонів, що викликало міграційні потоки різних типів ***[4, 11]***.

Підтвердження актуальності дослідження розвитку сільських поселень і чисельності сільського населення в Україні зазначено в кількох державних рішеннях, зокрема у Державній стратегії регіонального розвитку 2021–2017 рр. Слід пам'ятати і про Цілі сталого розвитку (указ Президента України № 722/2019 від 30 вересня 2019 р.). В цих та інших документах йдеться про стабілізацію продовольчої безпеки, поліпшення харчування населення, сприяння сталому розвитку сільського господарства і, безумовно, поліпшенню якості життя в сільській місцевості.

Стан вивчення питання та основні праці

Проблеми розвитку сільських поселень і сільської місцевості знаходяться у фокусі досліджень науковців України та Європи здавна. Це обумовлено усвідомленням прояву викликів у їх розвитку в економічній, соціальній та екологічній площині. Згадаємо такі проєкти, як «Розвиток сільських регіонів Європи в еру глобалізації» (DERR QGG), «Відносини між містом та селом в Європі», «Європейські сільські території, що стискаються — виклики, дії та перспективи територіального управління» (ESCAPE).

Важливим завданням для України залишається адаптація європейських методик і їх реалізація з урахуванням особливостей поселенської мережі та сільської місцевості, історичних передумов їх розвитку, системи документів державного планування тощо. Такі комплексні роботи, спрямовані на підготовку аналітичних матеріалів із високим ступенем їх картографічної візуалізації, в Україні досі не здійснювались.

Серед українських науковців, яким належить вагомий внесок у дослідження питань розвитку сільської місцевості, розселення сільського населення, демографічного аналізу сільських поселень слід згадати М. О. Барановського, О. М. Бородіну, В. О. Джамана, А. І. Доценка, Т. А. Заяць, І. Г. Костирко, Д. Ф. Крисанова, О. П. Максимюк, В. П. Нагірну, Я. Б. Олійника, А. П. Павлова, М. М. Паламарчука, І. В. Прокопа, О. Г. Рогожина, Л. Г. Руденка, Г. С. Фтомова, Л. О. Шепотько та ін.

Традиції картографування економіки сільського господарства та їх змін, що впливають на поселенську мережу, закладені у відділі картографії Інституту ще у 70-х роках XX ст. (А. П. Золовський, Т. І. Козаченко та ін.). Згодом, у процесі розробки та виготовлення Національного атласу України ***[11]***, співробітники Інституту географії НАН України отримали значний досвід у дослідженні складних як природних, так і соціальних систем, зокрема і змін у сільській місцевості.

Головним методом даного дослідження є картографічний метод пізнання простору, що передбачає дослідження об'єктів простору та отримання інформації про них, розробку й укладання карт, використання їх інформації для формування знань про об'єкти.

Виклад основного матеріалу

В географії проблему населення і його розселення доцільно віднести до класу міждисциплінарних. Вивчаючи населення та його розселення дослідник не може обійти характеристику ландшафтів, як і умов проживання людини, характеру зайнятості, побуту тощо. Останні пів століття у світі спостерігаються значні зміни у структурі населення. Відбуваються активні процеси урбанізації та міграцій, що призвело до значного скорочення як чисельності сільських поселень, так і сільського населення. Україна довше за інші європейські держави залишалася державою з суттєвим переважанням сільського населення. Тільки з початку 1960-х років воно почало відчутно скорочуватись, і в 2021 досягло 12 763 тис. осіб (30 % від загальної чисельності населення в Україні) ***(див. табл. 1, рис. 1)***.

Зміни чисельності сільського населення. **Зміни чисельності сільського населення.** Перший післявоєнний перепис населення, який відбувся у 1959 р., обрано в цьому географічному аналізі як фоновий для відображення тенденцій розвитку чисельності та характеру розселення сільського населення, якого в Україні на цю дату зафіксовано 22 721 627 тис. осіб, що становило 54 % від його загальної чисельності ***[8]***.

Північні області України значною частиною території розташовані в зоні широколистяних лісів з її складними геоморфологічними та агрокліматичними умовами й одночасно зі значними запасами лісових та водних ресурсів. Її західна частина (Волинська та Рівненська області) мали невисокий відсоток населення (в середньому близько 3 %) в загальній чисельності населення

Таблиця 1. **Україна. Зміна чисельності населення (1926–2021 рр.)** ***[12]***

Населення (осіб)	1926	1939	1959	1970	1979	1989	2001	2021
Міське	7 505 248	13 872 701	19 440 576	25 774 248	30 555 759	34 605 589	32 565 576	30 798 914
Сільське	31 063 752	27 508 000	22 449 263	21 437 957	19 243 112	17 119 080	15 971 583	11 763 070
Міське та сільське	38 569 000	41 380 701	41 889 839	47 212 205	49 798 871	51 724 669	48 537 159	42 561 984

України. В складі ж населення окремих областей держави показники сільського населення мали суттєву перевагу — 75 та 83 % відповідно. Середня густота населення була в межах 10–20 осіб на 1 км^2. З просуванням на схід зони (Житомирська, Київська, Чернігівська, Сумська області) зростають показники потенціалу сільського населення (до 5,0 % і більше) і в структурі населення областей частка сільського залишається такою ж високою (до 75 %).

Високий потенціал сільського населення (понад 5 % від загальної чисельності в державі) спостерігається в областях або більшості їх районів, що в географічному розрізі тяжіють до зони Лісостепу. Більшість з цих областей вирізняються високою часткою (до 75 %) сільського населення в кожній з них. Лісостеп, особливо його правобережна частина, це зона з традиційним сільськогосподарським спрямуванням економіки, яка значною мірою забезпечена основними ресурсами — ґрунтовими, водними та агрокліматичними. Ці регіони давно та густо заселені, що підтверджує просторове розміщення ще неолітичних стоянок. На досліджуваний період згадані регіони вирізнялися високими показниками густоти сільського населення — від 40 до 50, а в центральних та західних районах — понад 70 осіб на 1 км^2 території.

Інша група регіонів — це 9 областей степової України. Найнижчі показники заселеності сільським населенням — на південному сході республіки, в областях промислового розвитку — Луганській, Донецькій, Харківській, Дніпропетровській та Запорізькій, потенціал яких коливався тут у межах 2,2 — 2,5 %, а частка в областях становила від 14 % в Донецькій до 43 % в Запорізькій, при середній густоті, що ледь сягала 19 осіб на 1 км^2.

Області степового півдня України (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Кіровоградська, АР Крим), економіка яких базувалася на транспортних та аграрних функціях, на час перепису 1959 р. мали різні показники потенціалу сільського населення — вищі в Кіровоградській (3,7) та Одеській (4,7) та лише трохи більше ніж 2 % — в Миколаївській (2,7) та Херсонській (2,2) областях. Найменше сільського населення проживало в Кримській області (потенціал 1,9). Проте в структурі населення південних областей на частку сільського припадало до 60 % і лише Кримській області — менше ніж 35.

На наступний 1970 переписний рік чисельність сільського населення становила 21 437,9 тис. осіб — це вже 45,5 % від загальної чисельності населення держави ***[7]***. Як видно, у відношенні до перепису 1959 р. відбулося суттєве її скорочення — на 5 567 тис. осіб (8,5 %). Найвищий показник скорочення (понад 10 %) відбувся в північно-східних регіонах зони широколистяних лісів (зокрема у Сумській та Чернігівській областях на 15 %, у Житомирській — до 11 % до підсумку 1959 р.) та в окремих лісостепових областях — Полтавській (10 %), Кіровоградській (16 %) Черкаській (14 %) та Вінницькій, з дещо нижчим показником (9 %). Зменшилась чисельність сільського населення в Київській та Хмельницькій областях (по 7 %).

Значний відтік сільського населення відбувся також в Миколаївській області (11 %). З усіх регіонів України лише в Закарпатській області та АР Крим відбувалося суттєве зростання показника сільського населення (13 та 16 % відповідно). В інших регіонах (Івано-Франківській, Рівненській, Волинській, Запорізькій) зростання показника сільського населення помірне — від 2 % до 4 %.

У всі подальші переписні періоди темпи зменшення чисельності сільського населення зростали. Так, на час останнього радянського перепису 1989 р. Україну вже можна віднести до високоурбанізованих держав з часткою сільського населення близько 32 % ***[10]***.

За період 1959–1989 рр. найбільш суттєве скорочення чисельності сільського населення відбулося в північно-східних областях Полісся (Сумській і Чернігівський до 45 % в кожній). У лісостепових областях показники скорочення сягнули 33–37 %, в індустріальних — від 15 % в Донецькій до 24 % — в Харківській.

Закарпатська область та особливо АР Крим і надалі нарощували приріст сільського населення (12 % та 78 % відповідно).

У наступні більше як тридцять років (1989–2020) тенденції до зниження чисельності сільського населення в регіонах збереглися в співставних з попереднім періодом показниках ***[9]***. Характер тенденцій динаміки населення зберігся, а в регіонах високого приросту в попередній період — Закарпатській та АР Крим ці показники знизились. Особливо відчутною є різниця в показниках по АРК (дані на період 1989–2001 рр. — з 78 % до 2 %).

Зміни кількості сільських поселень. Мережа сільських поселень України на переписний 1959 р. налічувала 42 229 сільських населених пунктів. За типом вони поділялися на села та

Таблиця 2. **Україна. Сільські поселення (1959)**

Групи за людністю (осіб)	До 5	6–10	11–25	26–50	51–100	101–200	201–500	501–1000	1001–2000	2001–3000	3001–5000	Понад 5000
поселення	2 997	1 672	1 806	1 913	3 480	6 184	10 249	7 162	4910	1 201	531	124
%	7,1	4,0	4,3	4,5	8,2	14,6	24,3	17,0	11,6	2,8	1,3	0,3
населення	1 045	12 742	30 787	71 650	263 760	923 646	3 357 678	5 118 728	6 715 368	2 881 580	1 957 677	781 756
%	0,1	0,1	0,1	0,3	1,2	4,2	15,1	23,1	30,5	13,0	8,8	3,5

хутори, разом 36 181 одиниця з населенням 21 843 789 осіб (98,5 % всього сільського населення) та сільські населені пункти при різноманітних підприємствах несільськогосподарського призначення (сфера обслуговування, лісництва, транспортні, будівельні та інші підприємства). Таких було 6 048 поселень з населенням 323 018 мешканців.

Структура мережі сільських поселень за їх кількістю, групами за людністю та за чисельністю населення в цих групах (осіб) відображена в ***табл. 2***.

Як видно, найбільший відсоток сільських поселень (28,1 %) — це поселення з людністю до 100 осіб, з яких 19,9 % — до 50 осіб. Більшість із поселень до 50 осіб — це дуже поширені хутори, до яких, за прийнятими на той час критеріями типу поселень, відносились ті, в яких проживало до 25 осіб. На час перепису 1959 р. дрібних поселень (до 50 мешканців) було 8 388 одиниць (близько 20 % від загальної кількості сільських поселень в Україні), в яких проживало 116 224 особи (5 % всього сільського населення України).

До поширених поселень (майже 8,2 %) належать ще ті, що мали людність від 51 до 100 осіб, де проживали 263 760 мешканців (близько 12 % всього сільського населення України). Тобто в сумі майже 37 % поселень загальною людністю 379 989 осіб належали до категорії дрібних та малих.

Загалом 45 % сільських поселень, в яких проживало 21 % сільського населення України — це дрібні, малі та невеликі поселення (до 200 осіб людності). Близько 9,2 млн мешканців (40 % сільського населення) проживало у 22 321 (52,8 %) поселенні, що належать до групи від 200 до 2 000 осіб.

За відсутністю інформації на 1959 рік по регіональному розподілу сільських поселень загальну уяву цього показника розселення подаємо з урахуванням традиційної географічної диференціації сільських поселень за їх поширеністю та людністю в Україні. За нею — найдрібніші, з невеликою густотою поширення сільські поселення розташовані в північних заліснених та заболочених поліських регіонах; в лісостеповій зоні переважають середні, зрідка великі за людністю, густо (особливо на Правобережжі) розташовані населені пункти; в Степу, який в силу історичних умов став активно освоюватися і заселятися лише з кінця XVII — середини XVIII ст., села великі та середні, розташовані не дуже густо вздовж балок та ярів Передгір'я, долинні регіони Карпат густо заселені середніми та крупними селами, а гірські схили — поодинокими садибами.

Сільська поселенська мережа в результаті штучного «укрупнення» поселень, коли всі дрібні та малі сільські поселення, головно хутори, були приписані до близько розташованих поселень і зняті з державного обліку, скоротилася на 10,8 тис. (на 25,7 %) одиниць і складалася на 1970 переписний рік з 31 396 поселень.

У міжпереписні періоди 1970–1979, 1979–1989 та 1989–2001 років тенденція скорочення кількості сільських поселень зберігається, але

Таблиця 3. **Україна. Зміни в кількості, густоті та середній людності сільських поселень (за роками переписів населення)**

Показники	1959 рік	1970 рік	1979 рік	1989 рік	2001 рік
Кількість поселень	42 229	31 396	29 778	28 768	28 619
Зменшення кількості поселень		10 833	1 618	1 010	149
Густота поселень (на 100 км^2)	7,2	5,3	5,1	4,9	4,8
Середня людність поселень(осіб)	525	683	652	596	554

Таблиця 4. **Україна. Розподіл сільських поселень за групами людності**

Роки	Всього сільських поселень, од., %	Безлюдні	1–50	51–100	101–200	201–500	501–1000	1001–2000	2001–3000	3001–5000	Понад 5000
1959	42 229	—	8 388	3 480	6 184	10 249	7 162	4 910	1 201	531	124
	100 %		19,9 %	8,2 %	14,6 %	24,3 %	17,0 %	11,6 %	2,8 %	1,3 %	0,3 %
1970	31 396	116	1 499	2 251	4 684	8 946	7 069	4 991	1 203	508	129
	100 %	0,4 %	4,8 %	7,2 %	14,9 %	28,5 %	22,5 %	15,9 %	3,8 %	1,6 %	0,4 %
1989	28 768	211	2 835	2 678	4 232	7 534	6 222	3 678	862	417	99
	100 %	0,7 %	9,8 %	9,5 %	14,75 %	26,2 %	21,6 %	12,8 %	3,0 %	1,4 %	0,3 %
2001	28 619	167	3 560	2 795	4 185	7 421	6 034	3 194	759	410	94
	100 %	0,6 %	12,4 %	9,8 %	14,6 %	25,9 %	21,1 %	11,2 %	2,7 %	1,4 %	0,3 %

у значно менших масштабах ***(табл. 3)***. За перший з цих періодів мережа зменшилася на 1,6 тис. (5,2 %), за другий — 1,0 тис. (3,4 %), третій —149 сільських поселень зникло з карти України. Відповідно зменшилася густота сільських поселень на 100 км^2 — від 7,2 у 1959 р. до 4,9 % та 4,8 % відповідно у 1989 та 2001 роках.

Високі темпи урбанізації в державі, розвиток промисловості та інших сфер економіки, управлінські та відповідно адміністративні реформи продовжили процес відтоку населення з сільських поселень до міст. Разом зі змінами кількості та густоти поселень відбуваються також значні зміни в структурі поселенської мережі ***(табл. 4)***.

Як видно з таблиці, основними напрямами змін в сільський поселенській мережі стали прискорення темпів здрібнення сільських поселень: зростання кількості дрібних та малих (до 50 та від 50 до 100 мешканців) поселень та зменшення — в усіх наступних групах. Інший аспект здрібнення — це зменшення кількості поселень всіх наступних груп. Серед них найактивніше трансформувалися великі поселення (від 1 000 до 3 000 мешканців) як в міжпереписні періоди, так і в структурі поселень на рік переписів.

Адміністративні перетворення внесли суттєвий внесок у трансформацію сільської поселенської мережі.

У регіональному розрізі найбільші зміни за 1970–1979 рр. у кількості сіл відбулися в промислово розвинутих областях — Харківській, Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій. У кожній з них кількість сільських поселень зменшилася на понад 100 одиниць, а в Харківській — на 247. Значно скоротилася кількість поселень в АР Крим (141), Кіровоградській (139), Полтавській (179), Сумській (112) областях. Від 100 до 50 сільських поселень зникло в Луганській, Миколаївській областях.

Важливим показником для характеристики напрямів зміни розселення є зміни середньої людності поселень. Найбільш значне скорочення середньої людності в цей період відбулося в північно-східних областях Полісся: Чернігівській (16 %), Сумській (14 %), Житомирській, Хмельницькій та Вінницькій (по 15 %) у кожній. Зросла людність поселень в АРК (22 %) та в Херсонській (13 %) областях. На загал села дрібнішають у всіх регіонах, з найвищою швидкістю — в північно-східних регіонах зони широколистяних лісів та на Поділлі.

Тенденції до скорочення кількості поселень та зміни їхньої структури за людністю зберігаються і в подальші періоди. *Останній радянський перепис* населення було проведено у 1989 році. За його підсумками в Україні налічувалось 28 786 сільських поселень ***[10]***.

Зазначимо, що високі показники розвитку сільської поселенської мережі мали області Карпатського регіону — частково Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька та Закарпатська. Зокрема найбільшою густота поселень була у Львівській області (8,5 на 100 км^2), найменшою — у Закарпатській (4,3 на 100 км^2). Найкрупніші в Україні села були у Чернівецькій області (1 356 осіб), а середня людність сільських поселень по регіону становила 893 особи.

Різко знизилися показники в групі сіл з людністю до 100 мешканців. До 1989 р. їх кількість скоротилася на 6 355 одиниць (46,5 %). Також скоротилася на 221 одиницю кількість сіл у групі 2 001–3 000 осіб.

За Всеукраїнським переписом населення 2001 року частка сільського населення становила 32,8 %, а сільська поселенська мережа України складалася з 28 452 поселень.

Найчисельнішу групу становили поселення людністю від 201 до 500 осіб. Їх питома вага змі-

нилася з 26,2 % у 1989 до 25,9 % у 2001 році, натомість кількість населення в них зросла з 14,6 до 15,5 % відповідно. Основну групу (близько 63 % від загальної кількості сільських поселень) становлять поселення людністю до 500 осіб. Із них близько 23 % мали людність до 100 осіб.

Порівняння структури сільських поселень за людністю виразно відображає суттєве збільшення кількості сільських поселень людністю до 100 осіб — від 20 % до 22,8 % відповідно, що в абсолютному вимірі становить 798 поселень і свідчить про тенденції їх подальшого здрібнення. Про ці тенденції свідчить і зменшення людності сільських поселень — з 683 особи у 1970 р., 596 осіб у 1989 р. до 554 — у 2001 р. За даними перепису 2001 р. дослідники говорять про 3 544 «вимираючих» села, 3 640 — занепадаючих та 7 095 деградуючих. У жодній групі поселень людністю понад 100 осіб зростання не відбулося.

Відсутність планового перепису населення у 2011 році зумовила оцінювальний характер подальших досліджень. Отже, за різними оцінками, на початок 2020 р. сільське населення України становило 12 763 тис. осіб. Відповідно, середня щільність його зменшилась до 21,2 осіб на км^2, що становить близько 56 % її показника у 1959 р. та близько 80 % — у 2001 р.

За більш ніж чверть століття (1989–2015 рр.) щільність сільського населення зросла лише у Закарпатській області, де становила 106,9 %.

Найвиразніше цей показник скоротився у Сумській області (65,2 %). У Вінницькій, Житомирській, Київській, Полтавській, Кіровоградській, Луганській, Харківській та Херсонській областях він знаходиться в межах 70–75 %, тобто є нижчим за середній по Україні.

За даними Держкомстату України у 2020 р. в державі налічувалося 28 376 сільських населених пунктів. Динаміку їх кількості за 30 років відображено на карті ***(рис. 2)***.

Найкрупніші села (понад 1 000 осіб) — в західних (Вінницькій, Житомирській, Львівській, Тернопільській, Хмельницькій) та індустріальних областях (Дніпропетровській, Донецькій, Київській). Серед них найбільша середня людність — в сільських поселеннях Львівської області (1 860 осіб). Дрібні та малі села поширені в Чернігівській, Полтавській, Сумській, Харківській областях. Спостерігається також *постійне зростання частки дрібних* (до 50 осіб) та малих (50–99 осіб) сільських населених пунктів.

За пройдений період часу відчутними стали темпи скорочення середньої людності сільських поселень. Найвищими (до 20 %) вони спостерігались в Хмельницькій, Вінницькій, Київській, Полтавській, Харківській, Луганській, Донецькій, Запорізькій, Кіровоградській та Черкаській областях — тобто майже в половині областей України. Найнижчі темпи скорочення людності сіл — у Закарпатській області (0,2 %).

Здрібнення сільських поселень є загрозливою ознакою деградації сільської поселенської мережі. Так, на середину 20-х років питома вага дрібних сіл (до 49 осіб) в Україні становила 17,3 %. У Сумській області цей показник становить 26,8 % від загальної кількості сільських поселень, у Чернігівській — 25,5 %. Дрібнішають села в Полтавській (18,7 %), Харківській (19,2 %) та інших областях. Найменше цей процес захопив західні області України (Львівська, Хмельницька обл. по 7,7 %, Івано-Франківська — 4,1 %, Закарпатська — 0,9 %) ***(див. рис. 3)***.

Одночасно змінилася структура форм розселення сільського населення. У цей період почали розвиватися їх нові форми: котеджні містечка, дачні поселення, агромістечка та інші. Це почало змінювати як структуру поселенської (в тому числі й сільської) мережі, так і розподіл населення. Сільські ландшафти та власне і сама сільська місцевість радикально змінюються, зокрема планувально та функціонально.

Російська агресія внесла значні зміни у процес розселення населення України. Найбільш постраждали міські й сільські поселення 10 областей, де проводилися чи ведуться бойові дії.

6 липня 2023 р., порушуючи всі міжнародні угоди, зокрема Женевську конвенцію від 12 серпня 1949 р., в якій акцентовано увагу на забороні нападу на греблі, дамби й атомні станції, порушення яких може привести до тяжких втрат цивільного населення, росіяни підірвали дамбу Каховського водосховища, яке містило 18,19 км^3 води. Підрив дамби призвів до затоплення 5 тис. км^2 суші, де знаходились 96 населених пунктів, здебільшого це були села.

Напад Росії на Україну порушив структуру поселень та величезні зміни у стані сільського населення. Починаючи з 2014 р. почались великі міграційні процеси як між регіонами, так і переїзд великої кількості людей за межі держави. За даними Інституту демографії і якості життя населення НАН України станом на середину квітня 2024 р. тільки до держав Європи переїхало 5,9 млн осіб. Вимушені мігранти з України також присутні в державах американського континенту та Азії. Населення, стражда-

ючи від наслідків прильоту ракет та постійного бомбардування, залишало освоєні житла, втрачало місця працевлаштування і змушене було переїхати в інші регіони. В межах держави утворились великі групи переселенців, які корінним чином вплинули на людність поселень як міських, так і сільських.

Наразі Україна перебуває в стані глибокої демографічної кризи та руйнування населених пунктів. Тому прогнозування змін, які відбудуться в структурі поселенської, зокрема сільської, мережі значною мірою залежить від масштабів змін та стратегічних планів відродження держави.

Висновки

1. 1959 р. і подальші переписні роки населення в Україні знаходяться у центрі нашого географічного аналізу розвитку сільського населення України. 1959 р. — це перший повоєнний рік, коли чисельність населення загалом і у кожному з регіонів зокрема досягла довоєнного рівня.

2. Після завершення попереднього повоєнного періоду, який в економіці характеризується як період відбудови, з другої половини 1950-х (у нашому дослідженні це 1959–1989 роки) активізувався економічний розвиток у форматі «п'ятирічок», що визначається подальшою індустріалізацією та урбанізацією України. Потреба промисловості у робочій силі та одночасно соціально-економічний занепад села, почасти через непродумані та волюнтаристські реформи, породжує потужний міграційний відтік сільського населення в міста.

Упродовж 1966–1985 рр. село покидає близько 5 млн населення. З карти України зникають сотні оголошених «неперспективними» сільських поселень. Демографічне середовище села характеризуються в цей період зменшенням природного приросту та постарінням населення.

У 1960–1970 рр. і пізніше певна частина сільського населення зазнала переселення внаслідок гідротехнічного освоєння Дніпра та деяких менших річок.

Починаючи з 60-х років економічний розвиток СРСР був націлений на активізацію освоєння природних ресурсів у азійській його частині.

За межами республіки було започатковано ряд проєктів — освоєння цілинних земель Казахстану, будівництво крупних транспортних, енергетичних та інфраструктурних об'єктів у віддалених районах СРСР, освоєння газових і нафтових родовищ Сибіру та інші. Робоча сила, у структурі якої була й значна частина селянства, залучалася з різних республік і значною мірою з України.

Інший важливий чинник — народжуваність. Ще з середини 20-х років в Україні, особливо серед сільського населення, почали падати темпи народжуваності, які в середині 70-х років стали набувати рис депопуляції. Загальнонаціонального масштабу цей процес набув у кінці 80-х — на початку 90-х років. Темпи цього процесу постійно зростають, і за десятиліття 1989–1999 років на порядок перевищують цей показник за період 1959–1989 років: з (–5,2 %) до (–0,54 %) відповідно. На 2000–2001 рік в Україні вже *не було жодного регіону* з позитивним показником природного приросту населення.

Високі рівні смертності й такі ж високі темпи їх змін — ще один суттєвий чинник зміни чисельності населення.

У результаті цих процесів чисельність сільського населення в Україні постійно зменшувалася. За період 1959–1989 років це зменшення становило близько 6 млн осіб (26,2 %) при зростанні загальної чисельності на 10,2 млн (24,3 %).

Сільська поселенська мережа зазнавала значних трансформацій відповідно до зміни чисельності населення. На загал, за період з 1959 р. по 1989 р. загальна кількість сільських поселень в Україні зменшилася на 13 461 поселення (30,6 %). Якщо не враховувати шокованого скорочення кількості сільських поселень у проміжку 1959–1970 рр., то надалі цей процес йшов більш плавно й основними чинниками змін у період 1971–2010 рр. були об'єднання з іншими сільськими поселеннями (795), включення у межі міських поселень (272), перетворення у селища міського типу (116) та виключення з облікових даних з інших причин (1 748) За цей період було утворено лише 113 нових сільських поселень.

Зміни сільської поселенської мережі за роки незалежності характеризуються появою нових форм господарювання, ряду змін у законодавстві про статус нових форм сільських поселень (агромістечка, котеджні містечка, дачні поселення та інші), зміною функцій певної кількості сільських поселень. Російська агресія проти України внесла кардинальні зміни у стан поселенської мережі, зокрема й сільської, які наразі не піддаються ні кількісному, ні якісному аналізу.

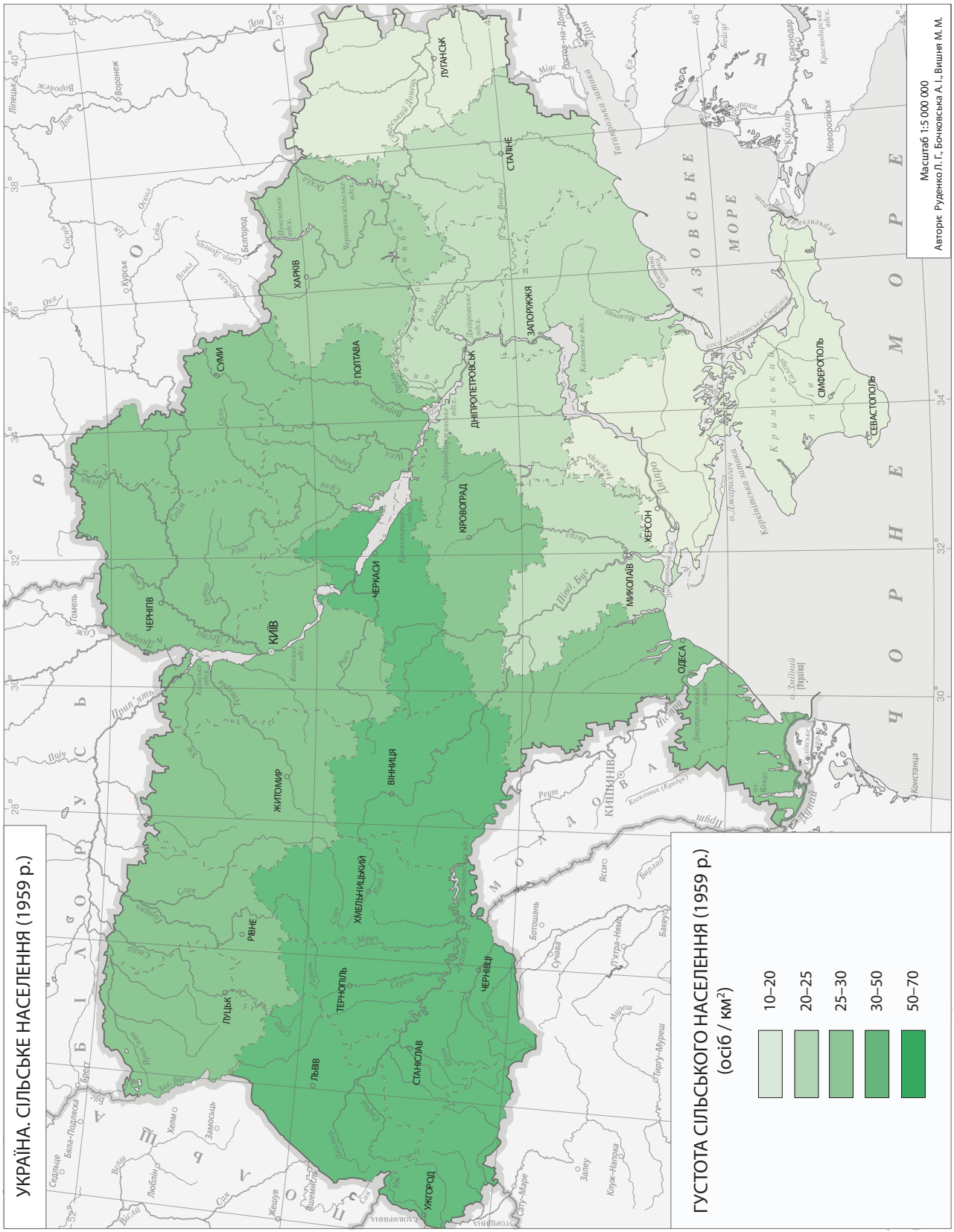

Рис. 1. Україна. Сільське населення (1959 р.)

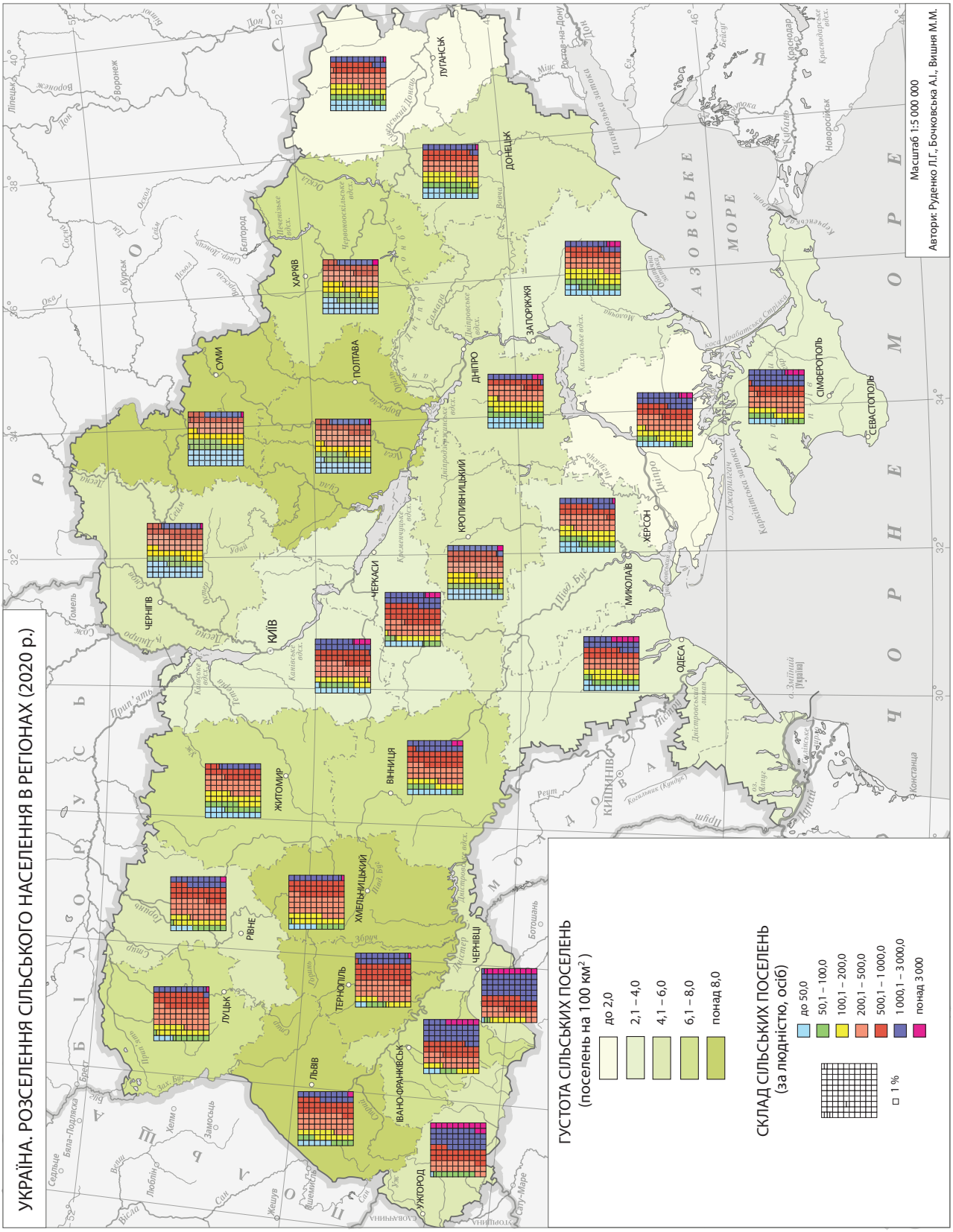

Рис. 2. Україна. Розселення сільського неселення в регіонах (2020 р.)

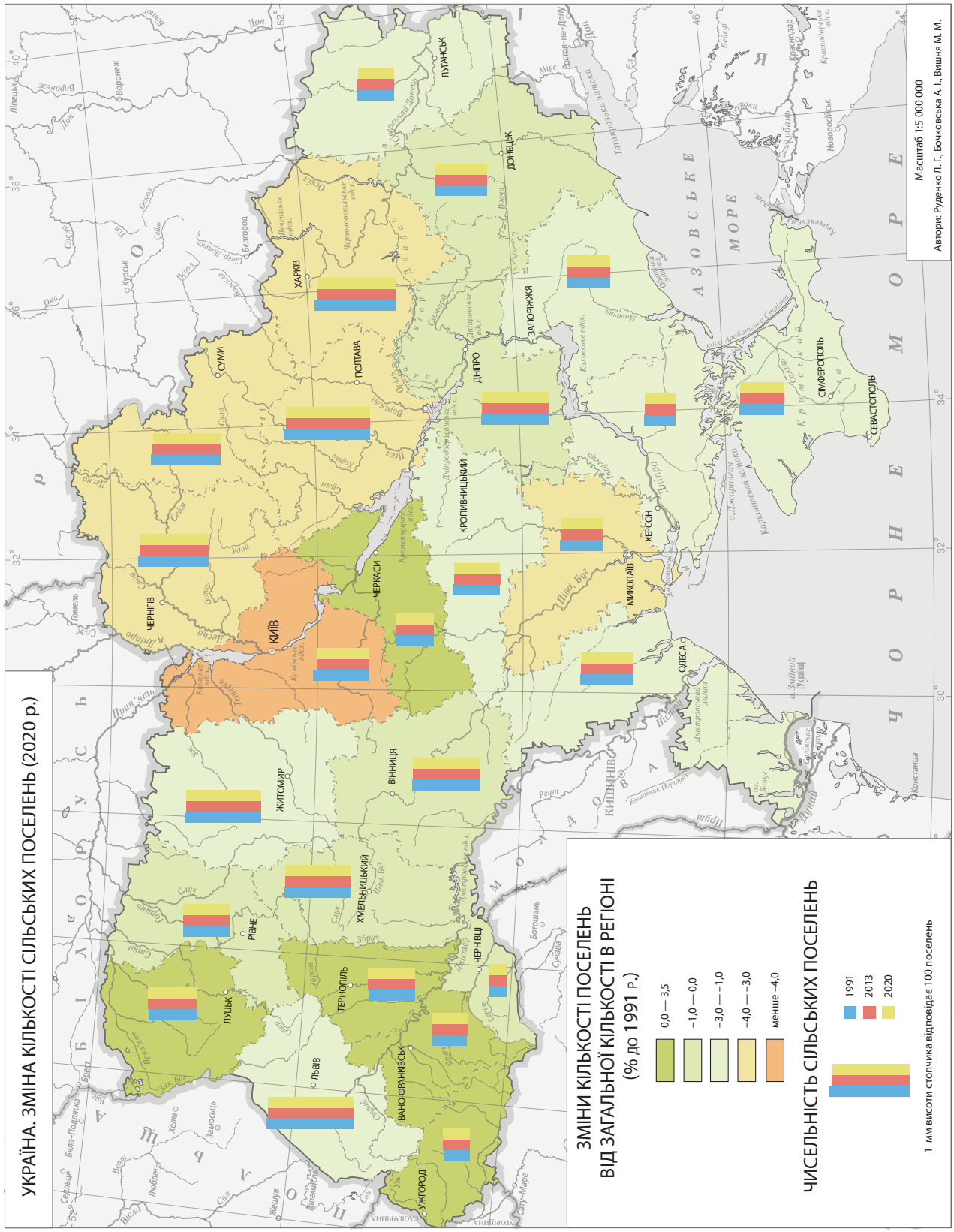

Рис. 2. Україна. Зміна кількості сільських поселень (2020 р.)

Література [References]

1. *All-Union census of 1939 The population of the USSR on January 17, 1939.* (1939, January 17). Gosplanizdat. [In Russian].

   [*Всесоюзная перепись населения 1939 год. Численность населения СССР на 17 января 1939 года.* (1939, 17 січня). Госпланиздат.]

2. *All-Union population census 1926 Ukrainian Socialist Soviet Republic, results by republic. Polissia.* (1929). CSU of the USSR. [In Ukrainian].

   [*Всесоюзний перепис людності 1926 Українська Соціялістична Радянська Республіка, підсумки по республіці. Полісся.* (1929). ЦСУ СРСР.]

3. Gladun, O., Kulyk, N., & Rudnytskyi, O. (2018). Ukraine, the state: the number, composition and movement of the population. In V. A. Smoliy (Ed.), *Encyclopedia of the History of Ukraine: Ukraine—Ukrainians.* Book 1. National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine, publishing house "Scientific Thought." [In Ukrainian]. [Гладун О., Кулик Н., Рудницький О. (2018). Україна, держава: чисельність, склад і рух населення. У В. А. Смолій (Ред.), *Енциклопедія історії України: Україна—Українці.* Кн. 1. НАН України, Інститут історії України, вид-во «Наукова думка».

   URL: http://www.history.org.ua/?termin=1. 3. 2 (останній перегляд: 21.05.2024)]

4. Dnistryanska, I. M. (2019). The influence of spatial-geographical and historical-geographical factors on the formation of regional differences in the density of the rural settlement network of Ukraine. In *Regional problems of Ukraine: geographical analysis and search for solutions* (pp. 104–106). Helvetica.

   [Дністрянська І. М. Вплив просторово-географічних та історико-географічних чинників на формування регіональних відмінностей густоти сільської поселенської мережі України. *Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення.* Гельветика. С. 104–106.]

5. Dotsenko, A. I. (1994). *Regional settlement: problems and prospects.* Naukova dumka.

   [Доценко А. І. *Регіональне розселення: проблеми та перспективи.* Київ: Наукова думка, 1994.]

6. Dotsenko, A. I. (2010). *Rural settlement in Ukraine: dynamics and structure.* CSPF (Council for the Study of Productive Forces) of Ukraine, NAS (National Academy of Sciences) of Ukraine, publishing house "Phoenix."

   [Доценко А. І. *Сільське розселення в Україні: динаміка та структура.* Київ: РВПС України, НАН України, вид-во «Фенікс», 2010.]

7. *Results of the All-Union Census of 1970. Population of the USSR, union and autonomous republics, regions and regions. Moscow.* (1972). [In Russian].

   [*Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Численность населения СССР, союзных и автономных республик, краев и областей.* Москва, 1972.]

8. *Results of the All-Union Census of 1959. Ukrainian SSR.* (1963). Gosstatizdat of the Central Statistical Office of the USSR.

   [*Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР.* (1963). Госстатиздат ЦСУ СССР.]

9. Osaulenko, O. G. (Ed.). (2003). *The number and territorial distribution of the population of Ukraine according to the data of the All-Ukrainian population census of 2001.* State Statistics Service of Ukraine.

   [Осауленко О. Г. *Кількість та територіальне розміщення населення України за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року.* Київ: Державна служба статистики України, 2003.]

10. *Number of existing and permanent population of settlements, 1989: Data Bank of the State Statistics Service of Ukraine* (n. d.) URL: http://db.ukrcensus.gov.ua/MULT/Database/Census/databasetree_no_uk.asp

    [*Кількість наявного та постійного населення населених пунктів, 1989 рік: Банк даних Державної служби статистики України.* (6. д.). URL: http://db.ukrcensus.gov.ua/MULT/Database/Census/databasetree_no_uk.asp]

11. *National atlas of Ukraine.* (2007). State research and production enterprise "Cartography." [In Ukrainian].

    [*Національний атлас України.* Київ: Державне науково-виробниче підприємтсво «Картографія», 2007.]

12. Naulko, V. (1988). Who lives in Ukraine and since when. P. 52–53. [In Ukrainian].

    [Наулко В. *Хто і відколи живе в Україні.* 1988. С. 52–53.]

13. Zayats, T. A. (Ed.). (2017). *Transformation of rural settlement.* Institute of Demography and Social Research named after M. V. Ptukha of the National Academy of Sciences of Ukraine. P. 298.

    [Заяць Т. А. *Трансформація сільського розселення.* Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2017. С. 298.]

Стаття надійшла до редакції 17.05.2024

Для цитування [For citation]

Руденко Л. Г., Бочковська А. І. Сільська поселенська мережа України (просторовий аналіз змін). *Український географічний журнал*, №2, 2024. С. 13–23. DOI: https://doi.org/10.15407/ugz2024.02.013

Rudenko, L. H., & Bochkovska, A. I. (2024). Rural Settlement Network of Ukraine (the Spatial Analysis of Changes). *Ukrainian Geographical Journal*, (2), 13–23. DOI: https://doi.org/10.15407/ugz2024.02.013